مشکوة سال چهل‌و سوم / ش ۱۶۴/ پاییز ۱۴۰۳

نوع مقاله: علمی ـ پژوهشی (۴ـ ۲۸)

هدف‌گذاری از دیدگاه قرآن کریم و مقایسهٔ آن با مدل هدف‌گذاری اسمارت (SMART)

طاهره علی‌خانی‌نژاد[۱] ـ کمال صحرائی اردکانی[۲]

چکیده

پژوهش حاضر با هدف بررسی دیدگاه قرآن دربارهٔ مقولهٔ هدف‌گذاری، تدوین الگوی هدف‌گذاری قرآنی و مقایسهٔ آن با مدل هدف‌گذاری اسمارت صورت گرفته و روش پژوهش کیفی و تحلیلی بوده است. اهداف در مدل اسمارت، مشخّص، قابل اندازه‌گیری، قابل‌دستیابی، مرتبط و زمان‌بندی‌شده است. در خوانش قرآن، آیات مربوط به هدف‌گذاری استخراج و الگوی قرآنیِ هدف‌گذاری تدوین شد. در این الگو، هدف کلّی (قرب به خداوند)، اهداف مستمر (تقوا و دین‌داری) و اهداف مقطعی با ویژگی‌های ضرورت، ارزش، خلوص و تعادل تدوین شد. یافته‌ها نشان داد که الگوی هدف‌گذاری قرآنی با مدل اسمارت شباهت‌ها و تفاوت‌هایی دارد. توضیح مطلب اینکه ضمن هم‌پوشانی موجود میان مدل اسمارت و الگوی هدف‌گذاری مستخرج از قرآن در کلیات و پاره‌ای از جزئیات، بین آن‌ها تفاوت‌هایی نیز وجود دارد؛ برای نمونه درحالی‌که مهم‌ترین اصل در هدف‌گذاری قرآنی رسیدن به قرب و رضوان الهی است، در مدل اسمارت شخص فقط اهداف مهم و مورد علاقهٔ خود را هدف‌گذاری می‌کند.

کلیدواژه‌ها: هدف‌گذاری، هدفمندی قرآن، الگوی هدف‌گذاری قرآنی، مدل اسمارت، قرب به خداوند.

---

۱. کارشناس ارشد تفسیر و علوم قرآن، دانشکدهٔ الهیات، دانشگاه میبد. alikhanitahereh@gmail.com

۲. دانشیار گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکدهٔ الهیات، دانشگاه میبد (نویسندهٔ مسئول).
Sahraei@meybod.ac.ir

دریافت: ۱۴۰۳/۴/۲۲ـ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۰/۱۰

مقدّمه

گزینش اهداف و روند اجرای آن‌ها از مهم‌ترین عوامل موفقیت به‌شمار می‌آید؛ تا آنجا که سرنوشت انسان‌ها به نوع هدف‌گذاری‌شان بازبسته است. تعیین اهداف برای بسیاری از انسان‌ها چالشی بزرگ است؛ اینکه از میان تعداد زیادی اهداف ممکن برخی انتخاب شوند، گاهی چنان دشوار است که انسان را دچار سردرگمی می‌کند. همهٔ موجودات جهان از موجودی کوچک و ناچیز گرفته تا موجودی متعالی مانند انسان، زندگی هدفمندی دارند و درپی تحقق اهداف خود حرکت می‌کنند. در این میان، هدف‌گذاری یعنی تشخیص و شناسایی اهداف و تعیین راه‌های رسیدن به آن‌ها به‌روشنی در بهبود عملکرد انسان‌ها مؤثر است و در رسیدن به نتیجهٔ مطلوب و ریل‌گذاری مسیر حرکتشان نقشی بی‌بدیل بازی می‌کند. درواقع هدف‌گذاری، راهبردی اساسی برای کشف نیازها، خواسته‌ها و شرایط مطلوب انسان‌هاست.

براساس آموزه‌های اسلامی، جهان هستی هدفمند آفریده شده و درپی تحقق اهداف خود حرکت می‌کند، یا چنان‌که امام علی علیه‌السلام می‌فرماید کسی بدون هدف و بیهوده آفریده نشده است (**نهج‌البلاغه**، حکمت ۳۷۰). قرآن کریم پیشنهادهای بسیاری برای هدف‌گذاری به انسان ارائه می‌دهد و گاه خود برای برخی انسان‌ها هدف‌گذاری می‌کند؛ مانند هدف‌گذاری تشکیل امت واحده و جامعهٔ توحیدی پس از بعثت رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله. موضوع هدف‌گذاری در علومی مانند مدیریت دارای تألیفاتی پرشمار است و البته در دانش‌های دیگری مانند علوم اجتماعی، علوم سیاسی، علوم تربیتی، روان‌شناسی و غیره نیز مورد توجه قرار گرفته و آثار متعددی دربارهٔ آن پدید آمده است. افزون بر این، تلاش‌هایی برای تبیین موضوع و جایگاه هدف در متون دینی و پژوهش‌های قرآنی و روایی انجام شده که درخور توجه و امعان نظر است. در این پژوهش‌ها اگرچه به هدف (اهداف) زندگی، خلقت، ازدواج، فرزندآوری، تشکیل حکومت و غیره از دیدگاه آموزه‌های دینی پرداخته شده، مقولهٔ هدف‌گذاری در متون دینی و مقایسهٔ آن با مدل‌های هدف‌گذاری مطرح در علومی مانند مدیریت مورد تحقیق قرار نگرفته است. ازاین‌رو اقدام به پژوهشی

که این نقیصه را جبران کند، ضروری است.

با بررسی و تبیین هدف‌گذاری در قرآن کریم می‌توان به الگویی از هدف‌گذاری قرآنی دست یافت که در آن افزون بر چیستی، چرایی و چگونگی هدف‌گذاری، وجه تمایز و تفاوت آن نیز با دیگر الگوهای هدف‌گذاری، به‌ویژه مدل اسمارت روشن شده باشد. مسئلهٔ اصلی پژوهش حاضر چیستی مدل هدف‌گذاری قرآنی و تمایز آن با دیگر مدل‌های هدف‌گذاری، به‌ویژه مدل هدف‌گذاری اسمارت است.

۱. روش پژوهش

در پژوهش حاضر از روش توصیفی- تحلیلیِ مبتنی بر شیوهٔ استنباطی استفاده شد. شیوهٔ عملیاتی پژوهش با طرح بیست سؤال مهم دربارهٔ هدف‌گذاری اجرایی شده، سپس با ادغام بعضی از سؤالات و حذف برخی از سؤالات کم‌اهمیت، تعداد آن‌ها به شش سؤال کلّی کاهش یافت. درواقع این موارد سؤالاتی بود که به قرآن کریم عرضه شده و پاسخ قرآن استنباط شد:

- هدف‌گذاری چیست؟
- چگونه هدفی را انتخاب کنیم؟
- اصول هدف‌گذاری کدام‌اند؟
- چه مقدمات و راهبردهایی برای هدف‌گذاری لازم است؟
- ملاک‌های گزینش و اولویت‌بندی اهداف کدام‌اند؟
- وجوه امتیاز و اشتراک مدل هدف‌گذاری مستخرج از قرآن و مدل اسمارت کدام‌اند؟

در مرحلهٔ بعد، همهٔ آیات قرآن کریم با نگاه تجزیه و تحلیلِ مقولهٔ «هدف و هدف‌گذاری» مطالعه شده و در مصاحبه با آیات قرآن مجید و مطرح کردن سؤالات، به استخراج آیاتی پرداخته شد که پاسخی به یکی از سؤالات یادشده بود. آیات استخراج‌شده در جدولی مناسب یادداشت شد. در این فرایند، کلیدواژه‌های قرآنی مرتبط با مفهوم امید با بسامد بالا مانند کلیدواژهٔ «یرید» و «لولا» مورد توجه قرار گرفت و

آیات مشتمل بر این کلیدواژه‌ها استخراج و بررسی شده، سپس داده‌ها و آیاتِ جداول دسته‌بندی شد. در این دسته‌بندی‌ها تعریف، انواع، اصول، راهبردها و پیامدهای هدف‌گذاری مشخص شده و سپس با توجه به اهمیت هر مورد، یک مدل هدف‌گذاری مستنبط از قرآن کریم، پیشنهاد شد و در مقام مقایسه با مدل هدف‌گذاری اسمارت مورد ارزیابی قرار گرفت.

۲. هدف و هدفمندی از دیدگاه قرآن کریم

هدف عبارت است از آنچه آدمی برای رسیدن به آن بکوشد. همچنین آنچه مقصود و غایت اوست (معین، ۱۳۸۲: ۱۷۷۷). از دیدگاه قرآن کریم هدفمندیِ حیات انسانی با هدف خلقت او گره خورده و انسان به‌عنوان گل سرسبد خلقت به‌سوی مقصدی که برای آن خلق شده در حرکت است. بنابراین صحیح‌ترین هدف زندگی به‌طور قطع باید با علت اصلی آفرینش انسان هماهنگ باشد. تعابیر مختلفی برای هدف خلقت در قرآن کریم وجود دارد که می‌تواند ناظر به هدف اولیه و نهایی و به‌تعبیری هدف مقدمه‌ای و هدف اصلی باشد؛ مانند:

ـ حُسن عمل: ﴿**الَّذِی خَلَقَ الْمَوْتَ وَالْحَیَاةَ لِیَبْلُوَکُمْ أَیُّکُمْ أَحْسَنُ عَمَلًا وَهُوَ الْعَزِیزُ الْغَفُور**﴾ (ملک/ ۲)؛

ـ علم و آگاهی از قدرت خداوند: ﴿**اللهُ الَّذِی خَلَقَ سَبْعَ سَمَاوَاتٍ وَمِنَ الْأَرْضِ مِثْلَهُنَّ یَتَنَزَّلُ الْأَمْرُ بَیْنَهُنَّ لِتَعْلَمُوا أَنَّ اللهَ عَلَی کُلِّ شَیْءٍ قَدِیرٌ وَأَنَّ اللهَ قَدْ أَحَاطَ بِکُلِّ شَیْءٍ عِلْمًا**﴾ (طلاق/ ۱۲)؛

ـ رحمت الهی: ﴿**إِلَّا مَن رَحِمَ رَبُّكَ وَلِذَلِكَ خَلَقَهُمْ ...**﴾ (هود/ ۱۱۹)؛

ـ عبودیت و بندگی: ﴿**وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنسَ إِلَّا لِیَعْبُدُونِ**﴾ (ذاریات/ ۵۶)؛

ـ فیض و رحمت الهی: ﴿**إِنَّا عَرَضْنَا الْأَمَانَةَ عَلَی السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَالْجِبَالِ فَأَبَیْنَ أَن یَحْمِلْنَهَا وَأَشْفَقْنَ مِنْهَا وَحَمَلَهَا الْإِنسَانُ إِنَّهُ کَانَ ظَلُومًا جَهُولًا**﴾ (احزاب/ ۷۲).

در نگاه اول شاید به‌نظر برسد که میان این اهداف اختلاف وجود دارد، اما با نگاهی عمیق‌تر روشن می‌شود که بعضی از آن‌ها هدف مقدماتی، بعضی متوسط، بعضی نهایی و

بعضی نتیجه‌اند. هدف اصلیِ آفرینش انسان، خدایی شدن از طریق عبودیت است. علم و آگاهی و امتحان و آزمایش در مسیر عبودیت هستند و رحمت گستردهٔ خداوند نتیجهٔ عبودیت است (مکارم شیرازی و دیگران، ۱۳۷۱: ۲۲/ ۳۸۶).

۳. هدف و هدف‌گذاری

هدف وضعیتی است که افراد می‌خواهند در آینده به آن برسند. انسان در هدف‌گذاری، وضعیت مطلوب خود را تعیین کرده و پیش از غلبهٔ شرایط محیطی می‌کوشد آن را مدیریت کند (سلطانی، ۱۳۹۹: ۳۱). هدف همان نقطه‌ای است که ما قصد رسیدن به آن را داریم که ممکن است دور یا نزدیک، ممکن‌الوصول یا محال‌الوصول، سهل‌الوصول یا صعب‌الوصول باشد. شناخت بهتر اهداف به تحقق آن‌ها کمک می‌کند (رضائیان، ۱۳۸۷: ۱۸۲). درحقیقت هدف همان نتیجهٔ مطلوبی است که همهٔ رفتارهای آدمی درجهت آن تنظیم و هدایت می‌شود. البته اهداف آدمی تحت تأثیر عوامل مختلف می‌تواند اصلاح و تکمیل شده یا تغییر کند (علاقه‌بند، ۱۳۸۳: ۲۲).

هدف‌گذاری فرایند رسمی‌ای است که درحین اجرای آن، اهدافی که برای دسترسی به آن‌ها می‌کوشیم، تعریف می‌شوند. با هدف‌گذاری به برآوردن نتایج متعهد می‌شویم و چشم‌اندازی بلندمدت برای خود همراه با انگیزه ایجاد می‌کنیم. بین هدف‌گذاری و برنامه‌ریزی ارتباطی تنگاتنگ وجود دارد؛ به‌این معنا که هدف‌گذاری جزء لاینفک برنامه‌ریزی است و برنامه‌ریزی فرایندی است که چگونگی حرکت از وضع موجود به وضع مطلوب را مشخص می‌کند (سلطانی، ۱۳۹۹: ۷۹). مشخص شده است که تعیین هدف، مشارکت در تصمیم‌گیری و بازخورد عینی باعث افزایش بهره‌وری می‌شود (Rodgers and Hunter, 1991: 322).

تعیین اهداف، اولین وظیفه از پنج وظیفهٔ اصلی مدیران است (راسل والینگ، ۱۳۸۹: ۱۹۴). در تعریف برنامه‌ریزی بر اهمیت تعیین هدف، یافتن و ساختن راه رسیدن به آن و تصمیم‌گیری دربارهٔ اینکه چه کارهایی باید انجام گیرد، تأکید می‌شود (رضائیان، ۱۳۸۷: ۹۱).

ویژگی‌های یک هدف‌گذاری اثربخش، بسترسازی موفقیت، ارزیابی نتایج، انگیزه‌بخش بودن، افزایش اعتمادبه‌نفس، تمرکز داشتن، هماهنگ بودن با دیگر برنامه‌ها، وحدت‌آفرینی، قابلیت اندازه‌گیری، زمان‌مند بودن و شاخص‌سازی است (سلطانی، ۱۳۹۹: ۸۰).

۴. مدل‌های هدف‌گذاری

بیشتر مدل‌های هدف‌گذاری ابتدا در علم مدیریت تدوین شده‌اند و سپس از آن‌ها در هدف‌گذاری‌های فردی استفاده شده است. در اینجا به‌اجمال چهار نمونه از مهم‌ترین مدل‌های هدف‌گذاری معرفی می‌شود:

۴ـ۱. مدل هدف‌گذاری مدیریت بر مبنای هدف (MBO): مجموعه‌ای از رویه‌های رسمی است که با تعیین هدف شروع شده و دامنهٔ آن تا مرز بررسی عملکرد کشیده می‌شود. مراحل اساسی این مدل عبارت است از: تعیین رسالت و مأموریت‌ها، تعیین نتایج مورد انتظار، تعیین شاخص‌های ارزیابی، تعریف هدف‌های عملیاتی، تنظیم برنامه‌های عملیاتی و طراحی سیستم کنترل عملیات (خاکی، ۱۳۷۹ : ۱۹).

۴ـ۲. مدل هدف‌گذاری عملکرد اثربخش: این مدل به بررسی اثر و تعامل سه عامل تجربهٔ فرد از اهداف سازمان، شفافیت اهداف و تأثیر آگاهی بر عملکرد بهتر افراد می‌پردازد (جمشیدیان و محمّدخانی، ۱۳۸۱: ۱۹).

۴ـ۳. مدل هدف‌گذاری برمبنای تئوری هدف‌گذاری لاک[1] و لاتام:[2] براساس این مدل اهداف باید مشخص، دست‌یافتنی و چالش‌برانگیز، و افراد نسبت به آن‌ها متعهد باشند. موضوع اساسی در مدل یادشده تئوری هدف‌گذاری است. در این مدل، تمایل رسیدن به هدفْ نیروی محرکهٔ اولیه برای رفتار است. اهداف توجه به وظیفه و پایداری را افزایش می‌دهند. افراد درحالی‌که به دیگر فعالیت‌های اصلی نظر می‌کنند، در فعالیت‌های

1. Locke.
2. Latham.

مربوط به هدف شرکت می‌کنند. اهداف از طریق توسعهٔ راهبردهای انجام وظیفه انگیزش و عملکرد را افزایش می‌دهند. بازخورد نیز به اعتمادبه‌نفس فردی و بهبود عملکرد می‌انجامد (سلطانی، ۱۳۹۹: ۸۳).

۴ـ۴. مدل هدف‌گذاری اسمارت (SMART): نخستین‌بار مفاهیم معیارهای اسمارت در روش مدیریت توسط اهداف، از سوی پیتر دراکر[1] مطرح شد. کارکنان در این روش، اهداف فردی قابل اندازه‌گیری را براساس اهداف سازمانی تدوین می‌کنند (فرنچ و بل، ۱۳۷۹: ۲۵۱). درگیر کردن کارمندان فقط درصورتی امکان‌پذیر است که چشم‌انداز و اهداف شرکت را درک کنند. راه رسیدن به سلامت شرکت با برقراری ارتباط پیرامون هم‌سویی اهداف شروع می‌شود که باعث روشن شدن نقش و ارزش آن‌ها برای کارکنان می‌شود (fitz_ enz, 2006: 123).

اولین کاربرد شناخته‌شده از عبارت معیارهای اسمارت توسط جی. تی دوران[2] یافت شده است. به‌عقیدهٔ دوران تعیین اهداف و توسعهٔ برنامه‌های مربوط به آن‌ها از مراحل حیاتی در فرایند مدیریت یک شرکت است (Doran ,1981: 35).

نام هدف‌گذاری اسمارت (SMART) به‌معنای هوشمند، از کنار هم قرار گرفتن حرف اول کلمات زیر به‌دست آمده؛ چراکه در شرایط عالی، اهداف یک شرکت، بخش یا واحد کاری باید «SMART» باشد:

- «Specific»: مشخص؛
- «Measurable»: قابل اندازه‌گیری؛
- «Assignable»: قابل واگذاری؛
- «Realistic»: واقع‌گرایانه؛
- «Time_ related»: زمان‌مند.

---

1. Peter Drucker.
2. Doran.

مدل هدف‌گذاری «اسمارت»

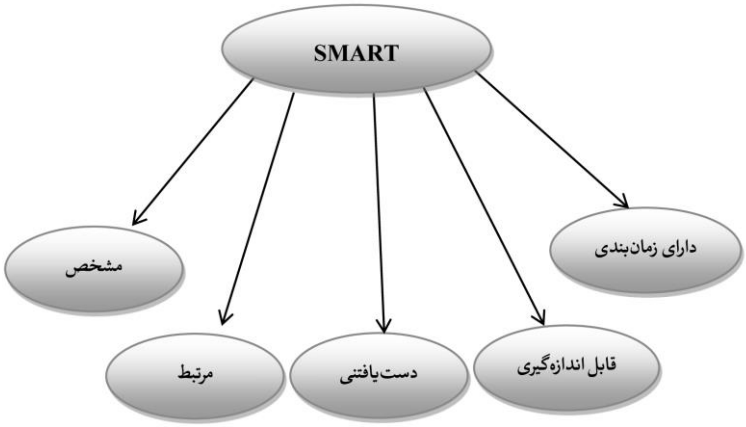

۵. هدف‌گذاری از دیدگاه قرآن کریم

مجموعهٔ آیات ۱۸ تا ۲۱ سورهٔ اسراء کاربردی‌ترین آیات برای تعریف هدف‌گذاری از دیدگاه قرآن است. خداوند در آیهٔ هجده سورهٔ اسراء چنین می‌فرماید: ﴿**مَن كَانَ يُرِيدُ الْعَاجِلَةَ عَجَّلْنَا لَهُ فِيهَا مَا نَشَاء**﴾؛ ما تعجیل می‌کنیم در عطای دنیا برای هرکس که نفس و قلبش متلذذ و علاقه‌مند آن است و تعلق قلب وقتی دنیاطلبی است که فقط حیات عاجله را بخواهد و آخرت را به‌کلّی فراموش کند؛ اما اگر دنیا را به‌عنوان وسیلهٔ نیل به سعادت اخروی بخواهد، عقبی‌طلبی است «و هرکه کوششی که مختص به آخرت است بکند، درحالی‌که ایمان داشته باشد، سعی او مشکور است. ما هر دو گروه را امداد می‌نماییم؛ اهل دنیا را در دنیای خود و اهل آخرت در آخرت خود. بنگر که چگونه بعضی را بر بعضی دیگر برتری نهاده‌ایم به امثال مال و جاه و فرزند و شهرت و ریاست. اما چون دنیا دار تزاحم است و اسبابش مادّی و محدود و آخرت بزرگ‌تر از دنیاست و برتری‌هایش به‌خاطر اختلاف جان‌ها و دل‌ها در ایمان است و اختلاف احوال قلب وسیع‌تر از اختلاف احوال جسم است، لذا اختلاف درجات آخرت بیشتر است» (طباطبایی، ۱۳۷۴: ۱۳/ ۸۷ـ ۹۶).

آیات یادشده هدف‌گذاری را در قالب انتخاب دو نوع هدف توضیح می‌دهند:

اهداف دنیامحور و اهداف آخرت‌محور. هدف‌گذاری ما از آغاز حیات با فعالیت‌های غریزی شروع می‌شود و تا لحظهٔ مرگ ادامه دارد و براساس آیات یادشده، هدف‌گذاری یعنی انتخاب اهدافی با مقصد دنیا یا آخرت، داشتن اراده و کوشش برای دستیابی به آن‌ها و دریافت عطا و مدد الهی در راستای اهداف که سرانجام به کسب درجات تفضیلی در دنیا و آخرت می‌انجامد.

۶. اصول هدف‌گذاری از دیدگاه قرآن

هدف‌گذاری از دیدگاه قرآن کریم شامل اصول و قواعدی است که لازم است هنگام تعیین هدف و برنامه‌ریزی برای رسیدن به آن مدّنظر قرار گیرد. برخی از این اصول عبارت‌اند از:

۶ـ۱. اصل انتخاب هدف: مهم‌ترین اصل در هدف‌گذاری، انتخاب هدف و چیستی و ماهیت آن است. براساس آموزه‌های قرآنی هدفی که انتخاب می‌شود باید آخرت‌محور، خداپسندانه، عدالت‌محور و متعادل باشد.

۶ـ۱ـ۱. آخرت‌محوری: مهم‌ترین پاسخ قرآن به سؤال «چه هدفی را انتخاب کنیم؟»، آخرت‌محور بودن هدف است. قرآن حیات دنیا را در مقابل حیات آخرت بازیچه و لهو می‌شمارد و هدف اصلی حیات را آماده شدن برای جهان دیگر می‌داند. ازاین‌رو هدف‌گذاری انسان باید به سمتی باشد که حسن عاقبت در سرای آخرت را نصیب او کند: ﴿**وَمَا الْحَيَاةُ الدُّنْيَا إِلَّا لَعِبٌ وَلَهْوٌ وَلَلدَّارُ الآخِرَةُ خَيْرٌ لِّلَّذِينَ يَتَّقُونَ أَفَلَا تَعْقِلُونَ**﴾ (انعام/ ۳۲).

دنیا فرصت کوتاهی است که انسان می‌تواند با استفاده از آن رستگاری یا خسران را برای خود رقم بزند: ﴿**وَيَوْمَ يَحْشُرُهُمْ كَأَن لَمْ يَلْبَثُواْ إِلَّا سَاعَةً مِّنَ النَّهَارِ يَتَعَارَفُونَ بَيْنَهُمْ قَدْ خَسِرَ الَّذِينَ كَذَّبُواْ بِلِقَاءِ اللّهِ وَمَا كَانُواْ مُهْتَدِينَ**﴾ (یونس/ ۴۵). متاع حیات دنیا ناچیز است و انسان در عرصهٔ قیامت حاضر است همهٔ آن را بدهد تا از عذاب خدا رهایی یابد (یونس/ ۵۴). قرآن کریم انسان را بیم می‌دهد که مبادا هدف‌گذاری‌اش در دنیا به بهای فروختن آخرت باشد (بقره/ ۸۶) و البته دیدگاه قرآن بی‌بهره ماندن از حیات دنیا نیست: ﴿**قُلْ مَنْ حَرَّمَ زِينَةَ اللّهِ**

الَّتِی أَخْرَجَ لِعِبَادِهِ وَالْطَّیِّبَاتِ مِنَ الرِّزْقِ﴾ (اعراف/ ۳۲). انسان باید از دنیا به‌قدر نیاز خود و برای کسب سودمندی آخرت استفاده کند؛ اما هرگز نباید دنیا را مقصد نهایی خود قرار دهد.

۶ـ۱ـ۲. رضایت‌مندی الهی: از اصول مهم هدف‌گذاری در قرآن کریم جلب رضایت الهی است. در بیش از سی آیه از قرآن به اموری اشاره شده که به رضایت الهی می‌انجامد؛ اموری مانند ایمان حقیقی به خدا و قیامت (توبه/ ۱۹)، هجرت برای حفظ دین (توبه/ ۲۰)، جهاد در راه خدا (توبه/ ۱۹)، رعایت تقوا (آل عمران/ ۱۶ـ ۱۷) صداقت و راستی (مائده/ ۱۱۹) و غیره. حرکت انسان در مسیر عبودیت و اطاعت الهی در حیات دنیوی بر این مبنا تنظیم می‌شود که چه رفتار و گفتاری مورد پسند خداوند است.

هرگاه شخصی در پی رضایت الهی باشد، خدای متعال از او راضی بوده و ترتیبی می‌دهد که او نیز از خداوند راضی باشد (فجر/ ۲۷ـ ۳۰)؛ بدین‌سان چنین شخصی در مقام رضا به رضوان الهی وارد می‌شود که از دیدگاه قرآن بالاترین نعمت اخروی است: **﴿... وَ رِضْوانٌ مِنَ اللهِ أَکْبَرُ ذلِکَ هُوَ الْفَوْزُ الْعَظِیمُ﴾** (توبه/ ۷۲).

۶ـ۱ـ ۳. عدالت‌محوری: از دیدگاه قرآن مجید، هرگونه هدف‌گذاری‌ای باید بر مبنای عدالت باشد و نه هوای نفس. از اساسی‌ترین دلایل ارسال پیامبران هدایت مردم به مسیری است که خود مردم بتوانند قسط و عدل را براساس کتاب و معیارهای صحیح و بیّنات الهی بر پا دارند: **﴿لَقَدْ أَرْسَلْنا رُسُلَنا بِالْبَیِّناتِ وَ أَنْزَلْنا مَعَهُمُ الْکِتابَ وَ الْمِیزانَ لِیَقُومَ النَّاسُ بِالْقِسْطِ ...﴾** (حدید/ ۲۵). هدف‌گذاری رسولان الهی در اوامر و فرمان‌ها با این اصل متین پیوند خورده است. در سورهٔ نساء تصریح می‌شود که برای عدالت قیام کنید؛ حتی اگر به زیان خود یا خانوادهٔ شما باشد: **﴿کُونُواْ قَوَّامِینَ بِالْقِسْطِ شُهَدَاء لِلّهِ وَلَوْ عَلَی أَنْفُسِکُمْ أَوِ الْوَالِدَیْنِ وَالْأَقْرَبِینَ﴾** (نساء/ ۱۳۵)؛ به عدالت فرمانروا باشید و برای خدا شهادت دهید؛ هرچند به زیان خود یا پدر و مادر یا خویشاوندان شما باشد. همچنین **﴿وَلاَ یَجْرِمَنَّکُمْ شَنَآنُ قَوْمٍ أَن صَدُّوکُمْ عَنِ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ أَنْ تَعْتَدُوا﴾** (مائده/ ۲)؛ و ظلم و ستم را در پاسخ به آزار دیگران هدف‌گذاری نکنید.

۶ـ۱ـ ۴. تعادل و توازن‌طلبی: اسلام خواستار هماهنگی انگیزه‌های جسم و روح و در

پیش گرفتن راه میانه‌ای است که به ایجاد تعادل میان جنبه‌های مادّی و معنوی انسان بینجامد. ضروری است این موضوع در هرگونه هدف‌گذاری نصب‌العین قرار گیرد (عباس‌نژاد و همکاران، ۱۳۹۰: ۲۸۱). قرآن کریم بر ضرورت برقراری این تعادل تأکید می‌کند؛ چنان‌که انتخاب هدفی مانند انفاق و رعایت نکردن اعتدال در انجام آن مورد نهی آیات الهی قرار گرفته است: ﴿**وَلَا تَجْعَلْ يَدَكَ مَغْلُولَةً إِلَى عُنُقِكَ وَلَا تَبْسُطْهَا كُلَّ الْبَسْطِ فَتَقْعُدَ مَلُومًا مَحْسُورًا**﴾ (اسراء/ ۲۹) و نیز نهیِ ﴿**لَا تُقَدِّمُوا بَيْنَ يَدَيِ اللهِ وَرَسُولِهِ**﴾ (حجرات/ ۱).

در آیهٔ ﴿**وَكَذَلِكَ جَعَلْنَاكُمْ أُمَّةً وَسَطًا**﴾ (بقره/ ۱۴۳)، امت متوسط یعنی گروهی که در جمیع شئون فردی و اجتماعی روشی مستقیم دارند و به طرف افراط و تفریط منحرف نمی‌شوند (طیب، ۱۳۷۸: ۲/ ۲۳۰).

سیرهٔ پیامبر اکرم ﷺ نیز گواه اعتدال ایشان در همهٔ هدف‌گذاری‌هاست؛ برای نمونه پیامبر ﷺ امت را از رهبانیت و دوری از خانواده و جامعه نهی کرده و به اعتدال سفارش فرموده‌اند: «لا رهبانية فی الإسلام» (تمیمی مغربی، ۱۳۸۵: ۲/ ۱۹۳).

۶ـ۲. اصل سنجش ویژگی‌های هدف و توانمندی هدف‌گذار: یکی از اصول و بایدهای هدف‌گذاری، شناخت هدف و ویژگی‌های آن و نیز شناخت توانمندی و امکانات فرد هدف‌گذار است.

۶ـ۲ـ۱. سنجش دقیق هدف و ملزومات آن: برنامه‌ریزی برای رسیدن به هدف فقط زمانی میسر است که هدف و ملزومات آن مشخص شده باشند. از دیدگاه قرآن کریم ضرورت دارد که مؤمن رسیدن به رشد متعالی و تخلق به اسماء الهی را در مسیر زندگی هدف‌گذاری کند. قرآن مجید دو ویژگی مهم صبر و نماز را برای تحمل و عبور از سختی‌ها و رسیدن به هدف ارائه می‌دهد: ﴿**يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُواْ اسْتَعِينُواْ بِالصَّبْرِ وَالصَّلَاةِ إِنَّ اللهَ مَعَ الصَّابِرِينَ**﴾ (بقره/ ۱۵۳).

۶ـ۲ـ۲. سنجش توانمندی هدف‌گذار: هدف‌گذاری باید با توانمندی فرد متناسب باشد. حضرت یوسف علیه‌السلام ضمن اعلام آمادگی مدیریت، به امانت‌داری و دانایی به‌عنوان دو توانمندی خود اشاره می‌کند: ﴿**قَالَ اجْعَلْنِي عَلَى خَزَائِنِ الْأَرْضِ إِنِّي حَفِيظٌ عَلِيمٌ**﴾ (یوسف/

.(۵۵

شرایط روحی و جسمی هدف‌گذار نیز باید مورد توجه قرار گیرد. در سورهٔ مزّمّل خداوند برای پیامبر ﷺ خود عبادت، شب‌زنده‌داری و ترتیل قرآن را هدف‌گذاری می‌کند؛ اما میزان آن را بر عهدهٔ خود ایشان می‌گذارد: ﴿**يَا أَيُّهَا الْمُزَّمِّلُ * قُمِ اللَّيْلَ إِلَّا قَلِيلًا * نِصْفَهُ أَوِ انْقُصْ مِنْهُ قَلِيلًا * أَوْ زِدْ عَلَيْهِ وَ رَتِّلِ الْقُرْآنَ تَرْتِيلًا**﴾ (مزمل/ ۱ـ ۴). اهل ایمان نیز از خداوند می‌خواهند که انجام کار سنگین را از عهدهٔ آن‌ها بردارد تا کاری را هدف‌گذاری کنند که از عهدهٔ آن برمی‌آیند: ﴿**رَبَّنَا وَلَا تُحَمِّلْنَا مَا لَا طَاقَةَ لَنَا بِهِ**﴾ (بقره/ ۲۸۶). همچنین استفاده از امکانات و یا افرادی که توانمندی هدف‌گذار را افزایش می‌دهند، مطلوب است؛ چنان‌که حضرت موسی علیه‌السلام برای صحبت با فرعون، همراهی برادرش هارون علیه‌السلام را درخواست می‌کند: ﴿**وَأَخِي هَارُونُ هُوَ أَفْصَحُ مِنِّي لِسَانًا فَأَرْسِلْهُ مَعِيَ**﴾ (قصص/ ۳۴).

۶ـ۳. اصل اولویت‌بندی اهداف: ملاک‌های اولویت‌بندی اهداف از دیدگاه قرآن عبارت است از: حُسن عاقبت برای خود و خانواده، کسب درجات تفضیلی آخرت، خیر بودن هدف، نصرت خدا و رسول، دفع نیازها و ضرورت‌ها و جبران لطف و احسان دیگران.

۶ـ ۳ـ ۱. اولویت فردی و خانوادگی: در هدف‌گذاریِ ایمان‌ورزی و نجات از عذاب اخروی، حفظ ایمان فرد بر هدایت دیگران اولویت دارد و جایی برای هدایت دیگران اقدام می‌شود که فرد پیش‌تر خود این مرحله را پیموده باشد: ﴿**يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُواْ عَلَيْكُمْ أَنفُسَكُمْ لَا يَضُرُّكُمْ مَنْ ضَلَّ إِذَا اهْتَدَيْتُمْ**﴾ (مائده/ ۱۰۵). تنها در این صورت است که اگر همهٔ عالم گمراه شوند و شما به راه هدایت باشید، زیانی از آن‌ها به شما نرسد. در مرحلهٔ بعد نیز نجات خانواده و نزدیکان اولویت دارد: ﴿**قُوا أَنْفُسَكُمْ وَأَهْلِيكُمْ نَارًا**﴾ (تحریم/ ۶).

۶ـ۳ـ۲. اولویت آخرت بر دنیا: در مرحلهٔ مقایسه و گزینش، اهدافی انتخاب می‌شود که سودی از آن‌ها برای آخرت بماند. هدف‌گذاری صرف برای دنیا موجب خسران اخروی است: ﴿**فَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَقُولُ رَبَّنَا آتِنَا فِي الدُّنْيَا وَمَا لَهُ فِي الْآخِرَةِ مِنْ خَلَاقٍ**﴾ (بقره/ ۲۰۰). هدف‌گذاری دنیوی صرف حتی اگر به نتیجه بینجامد، در همین دنیا به اتمام می‌رسد: ﴿**مَن كَانَ يُرِيدُ الْحَيَاةَ الدُّنْيَا وَزِينَتَهَا نُوَفِّ إِلَيْهِمْ أَعْمَالَهُمْ فِيهَا وَهُمْ فِيهَا لَا يُبْخَسُونَ**﴾ (هود/ ۱۵).

اگرچه تلاش انسان برای رسیدن به هدف دنیوی بی‌فایده نیست، ولی ارزش محدودی دارد؛ حال‌آنکه هدف‌گذاری اخروی بهتر و باقی‌تر است: ﴿**بَلْ تُؤْثِرُونَ ٱلْحَيَوٰةَ ٱلدُّنْيَا * وَٱلْآخِرَةُ خَيْرٌ وَأَبْقَى**﴾ (اعلی/ ۱۶ـ ۱۷).

۶ـ۳ـ۳. اولویت جذابیت معنوی: هدف جذاب انگیزهٔ بیشتری برای هدف‌گذاری و حرکت در مسیر رسیدن به آن ایجاد می‌کند و البته از دیدگاه قرآن کریم جذابیت معنوی بر جذابیت‌های مادّی اولویت دارد. گاهی اگرچه هدف جذابیت مادّی ندارد و حتی باعث ایجاد احساس ناخوشایندی در انسان می‌شود، سعادت و رشد در آن است. جهاد و مبارزه در راه خدا نمونه‌ای از این موارد است: ﴿**كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِتَالُ وَهُوَ كُرْهٌ لَّكُمْ وَعَسَى أَنْ تَكْرَهُواْ شَيْئًا وَهُوَ خَيْرٌ لَّكُمْ وَعَسَى أَنْ تُحِبُّواْ شَيْئًا وَهُوَ شَرٌّ لَّكُمْ وَاللهُ يَعْلَمُ وَأَنتُمْ لَا تَعْلَمُونَ**﴾ (بقره/ ۲۱۶). در مباحث خانوادگی نیز برای ایجاد رابطهٔ عمیق و اثربخش بین زوجین، خوش‌رفتاری و اخلاق نیکو هدف‌گذاری می‌شود؛ هرچند به‌ظاهر سخت و ناخوشایند باشد: ﴿**وَعَاشِرُوهُنَّ بِالْمَعْرُوفِ فَإِنْ كَرِهْتُمُوهُنَّ فَعَسَى أَنْ تَكْرَهُواْ شَيْئًا وَيَجْعَلَ اللهُ فِيهِ خَيْرًا كَثِيرًا**﴾ (نساء/ ۱۹).

در سورهٔ اسراء خداوند متعال برای رسیدن رسول خدا ﷺ به مقام محمود، شب‌زنده‌داری و نافلهٔ شب را هدف‌گذاری می‌کند. بیداری شبانه و خواندن نافله جذابیت مادّی ندارد؛ ولی بر رسول خدا ﷺ واجب می‌شود: ﴿**وَمِنَ اللَّيْلِ فَتَهَجَّدْ بِهِ نَافِلَةً لَكَ عَسَى أَنْ يَبْعَثَكَ رَبُّكَ مَقَامًا مَحْمُودًا**﴾ (اسراء/ ۷۹). در سورهٔ مزمل خداوند دوباره بر این امر تأکید می‌کند: ﴿**إِنَّا سَنُلْقِي عَلَيْكَ قَوْلًا ثَقِيلًا * إِنَّ نَاشِئَةَ اللَّيْلِ هِيَ أَشَدُّ وَطْئًا وَأَقْوَمُ قِيلًا**﴾ (مزمل/ ۵ـ ۶) تا پیامبر آمادگی لازم برای دریافت قول ثقیل (وحی آسمانی) را کسب کند. توجه به این آیات نشان می‌دهد که در هدف‌گذاری، اموری مهم‌تر از جذابیت مادّیِ هدف ملاک قرار می‌گیرند که می‌توان از آن‌ها به جذابیت معنوی یاد کرد.

۶ـ۳ـ۴. اولویت خدا و رسول: هدفی اولویت دارد که یاری خدا و رسول خدا در آن بوده و فضل و رضوان الهی را درپی داشته باشد. در سورهٔ توبه کسانی که هدف‌گذاری‌شان در زندگی برمبنای تمایلات نفسانی و ترجیح آن بر خدا، رسول خدا و جهاد در راه خدا قرار گرفته، به‌شدت نکوهش می‌شوند: ﴿**قُلْ إِنْ كَانَ آبَاؤُكُمْ وَأَبْنَآؤُكُمْ وَإِخْوَانُكُمْ وَأَزْوَاجُكُمْ وَعَشِيرَتُكُمْ**

وَأَمْوَالٌ اقْتَرَفْتُمُوهَا وَتِجَارَةٌ تَخْشَوْنَ كَسَادَهَا وَمَسَاكِنُ تَرْضَوْنَهَا أَحَبَّ إِلَيْكُم مِّنَ اللهِ وَرَسُولِهِ وَجِهَادٍ فِي سَبِيلِهِ فَتَرَبَّصُواْ حَتَّى يَأْتِيَ اللهُ بِأَمْرِهِ وَاللهُ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الْفَاسِقِينَ﴾ (توبه/ ۲۴).

۶ـ۳ـ ۵. اولویت رفع نیازها و ضرورت‌ها: هدف‌گذاری مواردی که برای رفع نیاز انسان لازم است، از دیدگاه قرآن اولویت دارد. قرآن کریم برای رفع نیاز تغذیهٔ انسان بهره‌گیری از تغذیهٔ پاک و پاکیزه را هدف‌گذاری می‌کند: **﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُواْ كُلُواْ مِن طَيِّبَاتِ مَا رَزَقْنَاكُمْ﴾** (بقره/ ۱۷۲). هدف‌گذاری دیگر قرآن برای رفع نیاز جنسی، ضرورت تداوم نسل و رسیدن به آرامش روحی انسان ازدواج و همسرگزینی است: **﴿وَأَنْكِحُوا الْأَيَامَى مِنْكُمْ وَالصَّالِحِينَ مِنْ عِبَادِكُمْ وَ إِمَائِكُمْ﴾** (نور/ ۳۲)؛ بی‌همسران را و غلامان و کنیزان خود را که شایسته باشند، همسر دهید. البته رفع نیاز باید در چارچوبه‌ای باشد که دین اجازه می‌دهد و بدون زیاده‌روی و تجاوز از حدود صورت گیرد (عباس‌نژاد و همکاران، ۱۳۹۰: ۹۳).

۶ـ۳ـ ۶. اولویت جبران لطف و احسان دیگران: در اولویت‌بندی اهداف به جبران لطف و احسان دیگران اهمیت داده می‌شود. از نگاه قرآن مجید، افراد باایمان هرگاه مورد تحیت و تکریم کسی قرار گیرند، شایسته است که همان‌گونه یا بهتر از آن جبران کنند: **﴿وَإِذَا حُيِّيْتُم بِتَحِيَّةٍ فَحَيُّواْ بِأَحْسَنَ مِنْهَا أَوْ رُدُّوهَا إِنَّ اللهَ كَانَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ حَسِيبًا﴾** (نساء/ ۸۶). این موضوع دربارهٔ احترام و بزرگداشت والدین اولویت بیشتری می‌یابد: **﴿وَاخْفِضْ لَهُمَا جَنَاحَ الذُّلِّ مِنَ الرَّحْمَةِ وَقُلْ رَبِّ ارْحَمْهُمَا كَمَا رَبَّيَانِي صَغِيرًا﴾** (اسراء/ ۲۴).

۶ـ ۴. اصل برنامه‌ریزی و اقدامات فردی و گروهی: از اصول مهم هدف‌گذاری، برنامه‌ریزی و اقدامات فردی و دسته‌جمعی برای رسیدن به اهداف بزرگ است. خداوند متعال قیام برای خدا را توصیه فرموده و برای رسیدن به این هدف اقدام فردی و گروهی را طلب می‌کند: **﴿قُلْ إِنَّمَا أَعِظُكُمْ بِوَاحِدَةٍ أَنْ تَقُومُوا لِلهِ مَثْنَى وَفُرَادَى ثُمَّ تَتَفَكَّرُوا﴾** (سبأ/ ۴۶)؛ بگو شما را به یک چیز اندرز می‌دهم، یک‌یک و دودو برای خدا قیام کنید، سپس بیندیشید.

براساس مفاد آیهٔ یادشده «أن تقوموا» بیان‌کنندهٔ اراده، همت و به‌پا خاستن برای هدفی مهم است. «ثم تتفکروا» در پایان آیه نیز به اندیشیدن و برنامه‌ریزی اشاره دارد که می‌تواند جنبه‌هایی از هدف‌گذاری مانند اندیشیدن به هدف، روشن کردن هدف، مشخص کردن

اهداف کوتاه‌مدت و بلندمدت، خرد کردن هدف به اهداف کوچک‌تر، زمان‌بندی و تقسیم کار، اولویت‌بندی اهداف و غیره را در خود داشته باشد.

۶ـ ۵. اصل پیوستگی هدف‌گذاری و ارتقای سطح هدف: یکی از اصول مهم در هدف‌گذاری پیوستگی و ارتقای مستمر آن است. نگاه قرآن استفاده دائمی از فرصت عمر برای رسیدن به سعادت و جاوادنگی ابدی است. در این نگاه، از دست دادن سرمایهٔ عمر برابر با خسران و زیان ابدی است. قرآن کریم به‌صراحت به رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله فرمان می‌دهد هنگامی که از کار مهمّی فارغ شدی به مهمی دیگر بپرداز: ﴿**فَإِذَا فَرَغْتَ فَانْصَبْ**﴾ (شرح/ ۷). در روایات معصومین علیهم‌السلام نیز بر مداومت در کارها تا رسیدن به نتیجه تأکید شده؛ چنان‌که در روایتی از امام سجاد علیه‌السلام آمده است: «من دوست دارم بر کارها و در انجام اعمالم پایداری و مداومت داشته باشم» (کلینی، ۱۴۰۷: ۲/ ۸۲).

۶ ـ۶. احتمال تحقق هدف: در هرگونه هدف‌گذاری، میزان احتمال تحقق هدف در نظر گرفته می‌شود. البته در قرآن مجید اهدافی ذکر شده که تحقق آن‌ها در ابتدای امر دشوار می‌نموده؛ مانند پیروزی در جنگ بدر که با وجود جمعیت کم مسلمانان و کمبود ادوات جنگی با امداد الهی محقق شده است: ﴿**وَلَقَدْ نَصَرَكُمُ اللهُ بِبَدْرٍ وَأَنْتُمْ أَذِلَّةٌ فَاتَّقُوا اللهَ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ**﴾ (آل عمران/ ۱۲۳). بنابراین توکل و مدد الهی می‌تواند رسیدن به اهدافِ با احتمال تحقق پایین را محقق کند. البته هدف باید ممکن‌الوقوع باشد؛ به‌استثنای مواردی که تحقق آن با قوانین عادی غیرممکن است و با معجزهٔ الهی و قوانین غیرعادی ممکن می‌شود و برعکس، هدف ممکنی که به امر الهی غیرممکن می‌شود.

۷. راهبردهای هدف‌گذاری

اگرچه هدف‌گذاری خود راهبردی اساسی برای دستیابی به اهداف است، انجام یک هدف‌گذاری مطلوب که احتمال دستیابی به هدف در آن زیاد باشد، به راهبردهایی نیازمند است که می‌توان آن‌ها را از قرآن کریم استخراج و ارائه کرد:

۷ـ ۱. جهت‌دهی اهداف (خداخواهی و آخرت‌اندیشی): با توجه به اینکه مهم‌ترین اصل

هدف‌گذاری قرآن ترجیح اهداف اخروی بر اهداف دنیوی است، می‌توان گفت مهم‌ترین راهبرد هدف‌گذاری نیز خداخواهی و آخرت‌اندیشی است که موجب جهت‌دهی معنوی هدف‌گذاری می‌شود. قرآن این ویژگی را دربارهٔ انبیا می‌ستاید: ﴿**إِنَّا أَخْلَصْنَاهُمْ بِخَالِصَةٍ ذِكْرَى الدَّارِ**﴾ (ص/ ۴۶)؛ آنان را خصلت پاک‌دلی بخشیدیم تا یاد قیامت کنند.

نگاه خداخواهی و آخرت‌اندیشانه نشان‌دهندهٔ فضای ذهنی‌ای است که در هر هدفی، رضایت الهی و سودمندی آخرت را در نظر می‌گیرد و هدف‌گذاری‌های انسان را جهت‌دهی می‌کند. قرآن کریم به رسول خدا ﷺ فرمان می‌دهد که با کسانی هم‌نشینی کن و به آنان محبت بورز که راهبرد هدف‌گذاری‌شان در این جهان خداخواهی است: ﴿**وَاصْبِرْ نَفْسَكَ مَعَ الَّذِينَ يَدْعُونَ رَبَّهُم بِالْغَدَاةِ وَالْعَشِيِّ يُرِيدُونَ وَجْهَهُ وَلَا تَعْدُ عَيْنَاكَ عَنْهُمْ تُرِيدُ زِينَةَ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَلَا تُطِعْ مَنْ أَغْفَلْنَا قَلْبَهُ عَنْ ذِكْرِنَا وَاتَّبَعَ هَوَاهُ وَكَانَ أَمْرُهُ فُرُطًا**﴾ (کهف/ ۲۸) و از کسانی که راهبرد خود را براساس دنیاخواهی تنظیم می‌کنند، دوری کن: ﴿**فَأَعْرِضْ عَنْ مَّن تَوَلَّى عَنْ ذِكْرِنَا وَلَمْ يُرِدْ إِلَّا الْحَيَاةَ الدُّنْيَا**﴾ (نجم/ ۲۹). ازاین‌رو است که قرآن کریم کوشش آخرت‌خواهان را ارج نهاده و ستوده است: ﴿**وَمَنْ أَرَادَ الْآخِرَةَ وَسَعَى لَهَا سَعْيَهَا وَهُوَ مُؤْمِنٌ فَأُولَئِكَ كَانَ سَعْيُهُمْ مَشْكُورًا**﴾ (اسراء/ ۱۹).

۷ـ۲. هموارسازی مسیر و رفع موانع: برداشتن موانع و هموارسازی مسیر از راهبردهای مهم هدف‌گذاری است؛ چراکه در بیشتر مواقع برای رسیدن به هدف موانعی وجود دارد. هموارسازی مسیر هدف نیز با کسب پرهیزکاری میسر می‌شود: ﴿**يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنْ تَتَّقُوا اللَّهَ يَجْعَلْ لَكُمْ فُرْقاناً**﴾ (انفال/ ۲۹). از سوی دیگر مانع‌زدایی از مسیر ایمان‌ورزی، راهبردی مهم برای تقویت ایمان است. از دیدگاه قرآن کریم و روایات معصومین علیهم‌السلام دستور هجرت و جهاد مربوط به شرایطی است که امکان هدف‌گذاری مؤثر برای سیر و حرکت به‌سوی خداوند فراهم نیست: ﴿**أَلَمْ تَكُنْ أَرْضُ اللَّهِ واسِعَةً فَتُهاجِرُوا فِيها**﴾ (نساء/ ۹۷). هجرت عبارت است از دوری گزیدن از موانع و دور زدن آن‌ها و جهاد نیز درگیری با موانع و رفع آن‌هاست (مطهری، ۱۳۹۰: ۱۵۴، ۱۸۸).

۷ـ۳. اخلاص در هدف‌گذاری: قرآن کریم در دستوری راهبردی به رسول خدا ﷺ از

انجام خالصانهٔ اعمال به‌عنوان شاخصی مهم یاد می‌کند: ﴿**قُلْ إِنَّ صَلَاتِی وَنُسُکِی وَ مَحْیَایَ وَ مَمَاتِی لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِینَ**﴾ (انعام/ ۱۶۲). عملی که خالص برای خداوند باشد، باقی می‌ماند و آنچه برای غیر خداست، فانی می‌شود: ﴿**مَا عِنْدَکُمْ یَنْفَدُ وَ مَا عِندَ اللهِ بَاقٍ**﴾ (نحل/ ۹۶)؛ آنچه نزد شماست فنا می‌شود و آنچه نزد خداست باقی می‌ماند. به‌تعبیر امیرالمؤمنین علیه‌السلام ملاک عمل بی‌آلایشی و اخلاص در آن است (آمدی، ۱۳۷۸: ۱/ ۲۰۳).

۷ـ ۴. دوراندیشی و عاقبت‌نگری در هدف‌گذاری: دوراندیشی و در نظر گرفتن عواقب هر کاری پیش از شروع آن، یکی دیگر از راهبردهای پراهمیت هدف‌گذاری است. خداوند از مؤمنان می‌خواهد که در هدف‌گذاریِ سبک زندگی نسبت به جهان دیگر دوراندیش بوده و به‌اندازهٔ کافی توشه برگیرند: ﴿**یَا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا اتَّقُوا اللهَ وَلْتَنْظُرْ نَفْسٌ مَا قَدَّمَتْ لِغَدٍ**﴾ (حشر/ ۱۸) پیامبر اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله در پاسخ به کسی که تقاضای نصیحت کرده بود، فرمودند: سفارش من به تو این است که هر وقت خواستی برای انجام کاری تصمیم بگیری، پیش‌تر به عاقبت آن کار فکر کن و نتیجه‌اش را در نظر آور (کلینی، ۱۳۸۸: ۱۵۰). در اندیشهٔ امام علی علیه‌السلام عاقبت‌اندیشی موجب رهایی انسان از مهلکه‌هاست (آمدی، ۱۳۷۸: ۱/ ۷۴). آن حضرت همچنین در معرفی ویژگی مؤمنان می‌فرماید مؤمنان کسانی هستند که می‌دانند پیش رویشان چیست: «الْمُؤْمِنُونَ هُمُ الَّذِینَ عَرَفُوا مَا أَمَامَهُمْ» (مجلسی، ۱۳۶۴: ۷۵/ ۲۵).

۸. ارائهٔ مدل هدف‌گذاری قرآنی

چنان‌که آمد، مدل هدف‌گذاری قرآنی براساس سه نوع هدف قابل عرضه است:

ـ اهداف کلّی؛

ـ اهداف مستمر؛

ـ اهداف مقطعی.

براساس نتیجهٔ بررسی آیات مرتبط با هدف‌گذاری، هدف کلّی انسان بر انتخاب هدف غاییِ زندگیِ مبتنی بر هدف خلقت قرار داده شد. اهداف مستمر با در نظر گرفتن فرمان‌های الهی و پیشنهادهای هدف‌گذاری خداوند در مدل قرار گرفت و اهداف

مقطعی نیز همان هدف‌های مختلف انتخابی فرد در راستای هدف اصلی در نظر گرفته شد.

نکتهٔ مهم اینکه اهداف یادشده در برابر هم نبوده و حتی ممکن است هم‌پوشانی داشته باشند. هدف‌گذاری مؤمن نیز ـ اگرچه با تقدم و تأخر یا حتی هم‌زمانی برخی از اهداف ـ باید در راستای تحقق اهداف یادشده قرار داشته باشد؛ برای نمونه در قرآن کریم عبادت خداوند به‌عنوان هدف خلقت معرفی شده است: ﴿**وَ مَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَ الْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ**﴾ (ذاریات/ ۵۶). براساس آموزه‌های دینی، نماز، روزه، دعا و غیره مصادیق عبادت شمرده شده و مؤمن برای رسیدن به هدف عبادت، مکلف به انجام این عبادات به‌صورت مستمر و پیوسته است. از سوی دیگر یافتن شغلی مناسب و کسب درآمد که در متون دینی به‌عنوان کسب روزی حلال از آن یاد شده، می‌تواند به‌عنوان هدفی مقطعی با هدف عبادت به‌عنوان هدفی مستمر هماهنگ و هم‌زمان شود؛ ازاین‌رو پیامبر اکرم ﷺ طلب روزی حلال را عبادت برتر نامیده است: عبادت هفت جزء دارد، برترینش در طلب روزی حلال بودن است (مجلسی، ۱۳۶۴: ۷۴/ ۱۴۰).

۸ـ ۱. هدف کلّی: انسان فقط یک بار در این جهان می‌زید؛ ولی زندگی‌اش با مرگ تمام نمی‌شود؛ ازاین‌رو برای کلیت زندگی خود به هدفی کلّی نیاز دارد که با علت خلقتش متناسب باشد. در قرآن کریم از اهدافی به‌عنوان اهداف خلقت نام برده شده؛ از جمله: دریافت رحمت الهی: ﴿**إِلَّا مَنْ رَحِمَ رَبُّكَ وَلِذَلِكَ خَلَقَهُمْ**﴾ (هود/ ۱۱۹)، عبادت خداوند: ﴿**وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ**﴾ (ذاریات/ ۵۶) و آگاهی به قدرت و علم الهی: ﴿**اَللهُ الَّذِی خَلَقَ سَبْعَ سَمَاوَاتٍ وَمِنَ الْأَرْضِ مِثْلَهُنَّ يَتَنَزَّلُ الْأَمْرُ بَيْنَهُنَّ لِتَعْلَمُوا أَنَّ اللهَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ**﴾ (طلاق/ ۱۲). البته این اهداف هیچ‌گونه منافاتی با هم ندارند و درمجموع هدف کلی خلقت را تشکیل می‌دهند. عبودیت از روی علم و آگاهی و در چارچوب رحمت الهی به قرب الهی و سعادت جاودانی انجامیده و هدف کلی خلقت انسان از دیدگاه قرآن را تشکیل می‌دهد.

۸ـ ۲. اهداف مستمر: چنان‌که آمد، قرآن کریم از عبادت به‌عنوان یکی از اهداف

آفرینش جن و انسان یاد کرده است: ﴿وَ ما خَلَقْتُ الْجِنَّ وَ الْإِنْسَ إِلّا لِيَعْبُدُونِ﴾ (ذاریات/ ۵۶). براساس آموزه‌های دینی لازم است که هدف یادشده در کلّ حیات انسان از زمان تکلیف تا پایان عمر به‌صورت مستمر دنبال شود. در اسلام عبادت با انجام اعمالی مانند نماز، روزه، دعا و غیره نمود می‌یابد. این عبادات به دو شکل واجب و مستحب تشریع شده و از همهٔ مکلفان خواسته شده تا در سراسر عمر به‌صورت مستمر به آن‌ها مداومت داشته باشند. بنابراین هدف از آفرینش انسان در این جهان عبادت خداوند دانسته شده و عبادت نیز جز اعمال عبادی‌ای چون نماز و روزه نیست که باید به‌صورت مستمر انجام شوند. درنتیجه، استمرار این اعمال به استمرار هدف خلقت پیوند می‌خورد و هدف‌گذاری مؤمن نیز به‌قصد استمرار این هدف تعیین می‌شود. قرآن کریم از زبان حضرت عیسی علیه‌السلام به چنین توصیه‌ای اشاره می‌کند که در تمام مدت حیات استمرار دارد: ﴿وَ أَوْصَانِي بِالصَّلَاةِ وَالزَّكَاةِ مَا دُمْتُ حَيًّا﴾ (مریم/ ۳۱)؛ و تا زنده‌ام مرا به نماز و زکات وصیت کرده است. حضرت علی علیه‌السلام نیز علت دستیابی به سعادت را که در قرب الهی نهفته است، استمرار عبادت دانسته (آمدی، ۱۳۷۸: ۱/ ۸۱۹) و در تفسیر ﴿اهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ﴾ (حمد/ ۶) به استمرار و ادامهٔ طاعات و عباداتی اشاره می‌کند که خداوند در گذشته به ما ارزانی داشته است (مکارم شیرازی و دیگران، ۱۳۷۱: ۱/ ۳۸).

۸ـ۳. اهداف مقطعی: اهدافی هستند که انسان در طول زندگی در عرصه‌هایی همچون تحصیل، شغل، خانواده، اجتماع و سیاست برای خود انتخاب می‌کند. دو اصل کلیدی در انتخاب اهداف مقطعی وجود دارد:

الف) براساس آموزه‌های اسلامی، زندگی دنیا مقطعی کوتاه از حیات ابدی انسان است و هر هدفی که به دنیا مربوط باشد، هدفی مقطعی خواهد بود. ازاین‌رو این اهداف باید ذیل هدفی کلی قرار گیرند؛ یعنی به هدف اصلی زندگی انسان که قرب به خداوند است، مربوط شوند. هر شخصی می‌تواند اهداف مقطعی خود را به اهداف اصلی پیوند بزند؛ برای نمونه هدف‌گذاری انسان برای داشتن ثروت زیاد که در راه رفع نیاز فقیران و جامعهٔ اسلامی هزینه شود، هدفی است مقطعی که با هدف کلی خلقت هماهنگ است.

البته با افزایش هدف‌گذاری‌های مقطعی این نگرانی وجود دارد که این اهداف با هدف کلی زندگی جایگزین شده و خسران ابدی به بار آورند.

ب) اهداف مقطعی نباید با اهداف مستمر تعارض داشته باشد و در فرایند دستیابی به آن‌ها نباید اهداف مستمر رها شوند؛ برای نمونه هدف‌گذاری کردن سقط جنین به هدف کاستن از هزینه‌های اقتصادی با تقوا و رعایت دستور خداوند، یعنی ﴿**وَلَا تَقْتُلُواْ أَوْلادَكُمْ خَشْيَةَ إِمْلاقٍ نَّحْنُ نَرْزُقُهُمْ وَإِيَّاكُم إِنَّ قَتْلَهُمْ كَانَ خِطْئًا كَبِيرًا**﴾ (اسراء/۳۱) در تضاد است؛ چراکه خداوند متعال روزی فرزندان را ضمانت کرده و قتل آنان را خطایی بزرگ شمرده است.

براساس نظام ارزش‌گذاری الهی، هرقدر یک هدف با هدف کلی و مستمر زندگی پیوستگی بیشتری داشته باشد، ارزش بیشتری خواهد داشت. قرآن کریم بخشیدن طعام از سوی اهل‌بیت علیهم‌السلام را به‌علت هم‌راستایی با عبودیت و قرب الهی با ارزش شمرده است: ﴿**وَ يُطْعِمُونَ الطَّعَامَ عَلَى حُبِّهِ مِسْكِينًا وَ يَتِيمًا وَ أَسِيرًا**﴾ (انسان/ ۸). بر همین اساس، هرقدر هدف انسان با هدف کلی درتقابل باشد، از ارزش آن کاسته می‌شود؛ برای نمونه هدف‌گذاری حیات دنیوی به‌قصد لهو و لعب و تفاخر و فزون‌طلبی با هدف کلی خلقت سازگاری نداشته و بی‌ارزش است: ﴿**اعْلَمُوا أَنَّمَا الْحَيَاةُ الدُّنْيَا لَعِبٌ وَلَهْوٌ وَزِينَةٌ وَتَفَاخُرٌ بَيْنَكُمْ وَتَكَاثُرٌ فِي الْأَمْوَالِ وَالْأَوْلَادِ**﴾ (حدید/ ۲۰).

۹. مقایسهٔ مدل هدف‌گذاری قرآنی با مدل اسمارت

در مدل هدف‌گذاری قرآنی، هدف کلّی و غایی دارای بیشترین درجهٔ اهمیت است؛ اینکه انسان بزرگ‌ترین انتخاب خود را بین دنیا و آخرت صورت دهد. در مدل قرآنی با انتخاب هدف غایی، اهداف مستمر امکان اجرا پیدا می‌کنند و اهداف مقطعی ذیل هدف کلی و مستمر تعریف می‌شوند. در مدل اسمارت، هدف کلی و مستمر تعریف‌شده‌ای وجود ندارد؛ اما هرکسی می‌تواند برای خود هدف بزرگ‌تری انتخاب کرده و ذیل آن اهداف کوچک‌تری در نظر بگیرد. البته ویژگی مرتبط بودن نشان‌دهندهٔ وجود

ارتباط بین اهداف جزئی و هدف بزرگ‌تر شخص است. صرف‌نظر از تفاوت یادشده، «مرتبط بودن اهداف» از جمله شباهت‌های دو مدل قرآنی و اسمارت است.

در هدف‌گذاری قرآنی بیشترین اهمیت مربوط به چیستی و ماهیت هدف است؛ ازاین‌رو اساس تدوین مدل هدف‌گذاری قرآنی برای انتخاب هدف، به چیستی و ماهیت هدف نظر می‌کند و این امر متناسب با نوع نگاه قرآن یعنی ارزشمند بودن، خالص بودن، متعادل بودن و ضروری بودن هدف است که همه به چیستی هدف مربوط هستند. در هدف‌گذاری قرآنی، انتخاب هدف بر مبنای نظام ارزش‌گذاری الهی ارزشمند بوده و انسان را به سعادت نهایی رهنمون می‌شود: ﴿**مَنْ أَرادَ الْآخِرَةَ وَ سَعى لَها سَعْيَها وَ هُوَ مُؤْمِنٌ فَأُولئِكَ كانَ سَعْيُهُمْ مَشْكُوراً**﴾ (اسراء/ ۱۹)؛ اما در هدف‌گذاری اسمارت سعادت اخروی مسکوت گذاشته شده و همهٔ تلاش‌ها برای رشد و ترقی دنیوی به‌کار گرفته می‌شود.

در مدل هدف‌گذاری قرآنی، هدف غایی مشخص شده و ارسال رسولان (توبه/ ۳۳) و اعطای نیروی عقل (حدید/ ۱۷) و اعطای فطرت (روم/ ۳۰) برای هدایت و تسهیل هدف‌گذاری، برنامه‌ریزی شده است. به‌عبارت دیگر، هم هدف اصلی و هم ابزارهای هدف‌گذاری توسط خدای متعال تعیین شده؛ اما در هدف‌گذاری اسمارت به‌رغم تکیه بر نیروی تفکر، به رهنمودهای رسولان الهی و نیروی فطرت توجهی نشده است.

یکی از معیارهای هدف‌گذاری اسمارت مشخص و قابل اندازه‌گیری بودن هدف است. این معیار در هدف‌گذاری قرآنی نیز تا حدود زیادی مورد تأیید است. البته از دیدگاه قرآن کریم، اندازه‌گیری هدف به‌ویژه اهداف هم‌راستای هدف خلقت، با ملاک و سنجه‌های خاص قرآنی انجام می‌شود؛ برای نمونه کسی که قرب الهی را به‌عنوان هدف کلی آفرینش انسان و عبادت را به‌عنوان هدف مستمر آن در نظر گرفته، هدف مستمر او ازجمله از طریق معیارها و سنجه‌های معنوی‌ای زیر اندازه‌گیری می‌شود: خالی بودن دل از غیر خدا (ابن شعبه حرانی، ۱۴۰۴: ۵)، لذت بردن از شیرینی عبادت (کلینی، ۱۴۰۷: ۲/ ۸۳)، میزان و کمیت توفیق انجام تکالیف و وظایف خود (همان، ۸۱/۲)، دوری از گناهان (مجلسی، ۱۴۰۳: ۶۸/ ۲۰۶)، تحمل مشکلات (همان، ۲۱۱/۷۴) و میزان شکرگزاری از

صمیم قلب.

واقع‌بینانه بودن و قابل اندازه‌گیری و زمان‌مند بودن هدف از ویژگی‌های هدف‌گذاری اسمارت است. قابل اندازه‌گیری بودن هدف به این معنی است که در هر لحظه بتوان میزان تحقق هدف را مورد ارزیابی قرار داد و زمان‌مندی عبارت است از تعیین چارچوب زمانی مشخصی که از طریق آن بتوان به هدف رسید. پیش‌تر گفته شد که قرآن کریم عبودیت و عبادت را یکی از اهداف زندگی انسان برشمرده است.

در آموزه‌های دینی برای رسیدن به هدف عبودیت خدای متعال که هدفی مستمر است، زمان‌مندی سن تکلیف تا پایان عمر در نظر گرفته شده و در خطابی به رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله نیز بر این امر تأکید شده است: ﴿**وَ اعْبُدْ رَبَّكَ حَتَّى يأْتِيكَ الْيَقِين**﴾ (حجر/ ۹۹). در سخن امام علی علیه‌السلام نیز به‌طور خاص شبانه‌روز برای مؤمن به سه بخش تقسیم شده و یک بخش از آن به عبادت و مناجات با خدا اختصاص یافته است (**نهج‌البلاغه**، حکمت۳۹۰).

تأکید شارع مقدس بر حفظ کمیت عبادت و انجام بعضی عبادات در زمان‌های مشخص و البته توجه به کیفیت نیز برای سنجش میزان عبادت و زمان‌مندی آن در نظر گرفته شده است.

ویژگی دیگر هدف‌گذاری اسمارت قابلیت دستیابی است. از دیدگاه قرآن کریم نیز اهداف برنامه‌ریزی‌شده برای انسان قابلیت دستیابی دارد. خدای متعال هنگام خلقت انسان او را خلیفهٔ خود قرار داد و چون فرشتگان گفتند که چرا موجودی را به‌عنوان خلیفهٔ خود برمی‌گزینی که قرار است در زمین فساد کند، فرمود: ﴿**وَ اِذْ قالَ رَبُّكَ لِلْمَلائِكَةِ اِنِّی جاعِلٌ فِی الْاَرْضِ خَلیفَةً قالُوا اَ تَجْعَلُ فیها مَنْ یُفْسِدُ فیها وَ یَسْفِكُ الدِّماءَ وَ نَحْنُ نُسَبِّحُ بِحَمْدِكَ وَ نُقَدِّسُ لَكَ قالَ اِنِّی اَعْلَمُ ما لا تَعْلَمُون**﴾ (بقره/ ۳۰). پاسخ خدای متعال دربردارندهٔ این نکته است که حضرت حق می‌داند که انسان قابلیت دستیابی به این هدف (خلیفگی خدا) را دارد. همچنین کسی که رسیدن به بهشت الهی را هدف‌گذاری کرده، با ایمان و عمل صالح می‌تواند به آن دست یابد: ﴿**اِنَّ الَّذِینَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصَّالِحاتِ لَهُمْ جَنَّاتٌ تَجْری مِنْ تَحْتِهَا**

الْأَنْهارُ﴾ (بروج/ ۱۱).

نتیجه‌گیری

در قرآن کریم برای نوع بشر، اهداف اصلی، فرعی، غایی و مقطعی تعیین شده است. افزون بر این به اصول و کلیات هدف‌گذاری و راهبردهای وصول به اهداف نیز اشاراتی شده است. مهم‌ترین هدف خلقت انسان وصول به قرب الهی از طریق عبادت و معرفت خدای متعال بوده و بنیادی‌ترین اصل هدف‌گذاری قرآنی، انتخاب و ترجیح آخرت بر دنیا است. دیگر اهداف خلقت انسان ذیل هدف کلی یادشده قرار می‌گیرند. در مدل اسمارت، فرد در هر هدفی که انتخاب می‌کند، جزئیات مهمی را در نظر می‌گیرد و آن را به‌گونه‌ای مشخص، قابل اندازه‌گیری و زمان‌مندی‌شده تعریف کرده و قابلیت دستیابی و ارتباط آن با دیگر اهداف زندگی را مدّنظر قرار می‌دهد.

اینکه در مدل اسمارت ویژگی‌های یادشده برای فرایند هدف‌گذاری به‌صورت دقیق ذکر شده، موجب کارایی مدل در رسیدن به اهداف دنیوی است. با توجه به نگاه دقیق و اصولی قرآن کریم به کلیات هدف‌گذاری، چنانچه چیستی و ماهیت هدف براساس مدل هدف‌گذاری قرآنی تدوین شود، به‌کارگیری ویژگی‌های مدل اسمارت سودمند است و مَثَل آن کلمهٔ طیبه‌ای است که ریشهٔ آن محکم است و اگر در فروع و شاخه‌ها از مدل‌های هدف‌گذاری‌ای چون اسمارت استفاده شود، میوهٔ پاک می‌دهد: ﴿**ضَرَبَ اللهُ مَثَلًا كَلِمَةً طَيِّبَةً كَشَجَرَةٍ طَيِّبَةٍ، أَصْلُها ثابِتٌ، وَ فَرْعُها فِي السَّماءِ * تُؤْتِي أُكُلَها كُلَّ حِينٍ بِإِذْنِ رَبِّها**﴾ (ابراهیم/ ۲۴ـ ۲۵).

به‌رغم شباهت‌های مدل هدف‌گذاری اسمارت با مدل مستنبط از قرآن در عناوین کلی و برخی از ویژگی‌ها، باید به تفاوت‌های این دو مدل به‌ویژه در مصداق‌ها نیز توجه کافی کرد. این تفاوت‌ها در زمینهٔ ارزشمندیِ اهداف، اصول هدف‌گذاری، غایت اهداف، اولویت‌بندی اهداف و غیره وجود دارند؛ برای نمونه اگرچه ویژگی واقع‌گرایانه بودن در دو مدل هدف‌گذاری اسمارت و هدف‌گذاری برخاسته از قرآن در عنوان مشابهت دارند، در

تعریف واقعیت و مصادیق آن متفاوت‌اند. توضیح مطلب اینکه قرآن کریم واقعیت دنیا را مقدمهٔ آخرت و زمینه‌ای برای رسیدن به سعادت اخروی می‌داند و هر نوع هدف‌گذاری را در راستای همین دیدگاه تعریف می‌کند؛ درصورتی‌که مدل اسمارت واقعیت را همین جهان و قوانین حاکم بر آن دانسته و در هدف‌گذاریِ خود به قوانین و احکام دینی و آخرت‌گرایی توجه نمی‌کند.

منابع

۱. ***قرآن مجید***، ترجمهٔ عبدالمحمّد آیتی.
۲. ***نهج‌البلاغه***، علی بن ابی‌طالب علیه‌السلام، گردآوری محمد بن‌حسین شریف‌الرضی، ترجمهٔ محمّد دشتی، مؤسسهٔ تحقیقاتی امیرالمؤمنین علیه‌السلام، قم، ۱۳۹۱ش.
۳. آمدی، عبدالواحد بن محمّد، ***تصنیف غرر الحکم و درر الحکم***، دفتر تبلیغات اسلامی حوزهٔ علمیهٔ قم، قم، ۱۳۷۸ش.
۴. ابن شعبة حرانی، حسن بن علی، ***تحف العقول عن آل الرسول***، تحقیق: علی‌اکبر غفاری، دفتر انتشارات اسلامی، قم، ۱۴۰۴ق.
۵. بحرانی، هاشم بن سلیمان، ***البرهان فی تفسیر القرآن***، مؤسسة البعثة، قم، ۱۴۱۵ق.
۶. تمیمی مغربی، نعمان بن محمّد، ***دعائم الإسلام***، دار المعارف، مصر، ۱۳۸۵ق.
۷. جمشیدیان، مهدی و مسعود محمّدخانی، «آگاهی و شفافیت اهداف سازمانی و تأثیر آن بر عملکرد»، ***مجلهٔ پژوهشی شیخ بهایی***، شمارهٔ ۱، بهار ۱۳۸۱ش.
۸. خاکی، غلامرضا، ***مدیریت بر مبنای دستاورد با رویکرد هدف‌گرایی و نتیجه‌گرایی***، فوژان، تهران، ۱۳۹۷ش.
۹. راسل والینگ، ادوارد، ***۵۰ ایدهٔ مدیریت که باید بدانید***، ترجمهٔ فرید تربتی، ایران‌بان، تهران، ۱۳۸۷ش.
۱۰. رضائیان، علی، ***مبانی سازمان و مدیریت***، سمت، تهران، ۱۳۸۷ش.
۱۱. سلطانی، ایرج، ***مدیریت امیدواری در سرمایه‌های انسانی با بن‌مایهٔ هدف‌گذاری***، ارکان دانش، تهران، ۱۳۹۹ش.
۱۲. طباطبایی، سید محمّدحسین، ***المیزان فی تفسیر القرآن***، انتشارات اسلامی، قم، ۱۳۷۸ش.
۱۳. طیب، سید عبدالحسین، ***اطیب البیان فی تفسیر القرآن***، اسلام، تهران، ۱۳۷۸ش.
۱۴. عباس‌نژاد، محسن و همکاران، ***قرآن، روان‌شناسی و علوم تربیتی***، بنیان پژوهش‌های قرآنی حوزه و دانشگاه، مشهد، ۱۳۹۰ش.
۱۵. علاقه‌بند، علی، ***مقدمات مدیریت آموزشی***، روان بهار، تهران، ۱۳۸۳ش.

۱۶. فرنچ، وندل و سسیل اچ بل، ***مدیریت تحول در سازمان***، ترجمهٔ مهدی الوانی و حسن دانایی، صفار، تهران، ۱۳۷۹ش.

۱۷.کلینی، محمّد بن یعقوب، ***أصول الکافی***، اسوه، قم، ۱۴۰۷ق.

۱۸.کلینی، محمّد بن یعقوب، **الروضة من الکافی**، موعود اسلام، قم، ۱۳۸۸ش.

۱۹. مجلسی، محمّدباقر، ، ***بحارالانوار***، ترجمهٔ ابوالحسن موسوی همدانی، کتابخانهٔ مسجد ولی عصر، تهران، ۱۳۶۴ش.

۲۰. مطهری، مرتضی، ***آزادی معنوی***، صدرا، تهران، ۱۳۹۰ش.

۲۱. معین، محمّد، ***فرهنگ معین***، زرین، تهران، ۱۳۸۲ش.

۲۲. مکارم شیرازی، ناصر و دیگران، ***تفسیر نمونه***، دارالکتب الاسلامیة، تهران، ۱۳۷۱ش.

23. Doran, G.T., "There's a S.M.A.R.T. Way to Write Management's Goals and Objectives", ***Management Review***, 70, 1981.
24. Rodgers, R, & J.E Hunter, "Impact of management by objectives on organizational productivity", ***Journal of Applied Psychology***, 76(2), 1991.
25. Fitz_ enz, Jac***, How Smart HCM Drives Financial***, Workforce Intelligence Institute, 2006.